

UDK 811.521-119

Pregledni članak

Primljen 01.03. 2007.

Prihvaćen za tisak 28.11. 2007.

Darko Matovac

Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera

Filozofski fakultet

Osijek

Oprimjerenje kognitivne teorije kategorizacije japanskim jezikom

Nakon uvodnog utvrđivanja teorijske razlike između tradicionalnog aristotelovskog i suvremenog kognitivnog poimanja procesa ljudske kategorizacije, te navođenja prednosti kognitivnog pristupa, autor u ovome radu na primjerima iz japanskoga jezika oprimjeruje mentalne procese prisutne u oblikovanju konceptualnih kategorija koje su preslikane na jezični materijal. Na primjerima se japanskih brojača objašnjavaju procesi koji uključuju konceptualnu metaforu i metonimiju, konvencionalne mentalne slike, transformaciju slike u shemu (shematizacija), višestruko temeljenu motivaciju te pojavu lančanog vezivanja (značenjski lanci). Također se primjerom konceptualne kategorije *ja* u japanskome jeziku prikazuje sposobnost utjecaja društva i kulture da nametnu značenjski okvir unutar kojega će se određena kategorija upotrebljavati.

Ključne riječi: japanski jezik; brojač; kognitivna kategorija; prototip; metafora; metonimija; shema; višestruka motivacija; značenjski lanci; značenjski okvir; društveni utjecaj.

1. Uvod

Čovjek kao svjesno biće spoznaje svijet koji ga okružuje, a njegove pojavnosti svrstava u određene „ladice“ – kategorije. Postojanje je kategorija kao podloge mišljenju osnovni preduvjet funkcioniranja ljudskog bića:

Without the ability to categorize, we would not function at all, either in the physical world or in our social and intellectual lives. An understanding of how we cate-

gorize is central to any understanding of how we think and how we function, and therefore central to an understanding of what makes us humans.“ (Lakoff 1987: 6)

Cilj je ovoga rada pokušati na primjerima iz japanskoga jezika objasniti i oprimjeriti opravdanost suvremenih kognitivnih teorijskih postavki vezanih uz procese kategorizacije, a koji su promijenili višestoljetno poimanje kategorije kao zatvorene i čvrste cjeline te ju počeli promatrati kao radijalnu strukturu. Nadalje, na primjeru će se japanskih klasifikatora pokušati razmatrati načini pridruživanja rubnih članova kategorije središnjem prototipnom članu putem metafore, metonimije, konceptualnih slika i značenjskih lanaca. Konceptualnom će se kategorijom pojma *ja* pokušati oprimjeriti sposobnost utjecaja društva i kulture da nemetne značenjski okvir (frame) unutar kojega će se kategorija upotrebljavati.

1.1. Klasično i kognitivno poimanje kategorija

Proces je kategoriziranja jedno od prvih, a i najbitnijih, filozofskih pitanja koje zaokuplja grčke filozofe. Način na koji su oni odredili taj proces, i kategorije kao njegovu posljedicu, određivao je tijekom ljudske znanstvene i filozofske misli više od dva i pol tisućljeća, a nazivamo ga klasičnim pristupom. Taj je pristup, češće zvan aristotelovskim, prihvaćan aksiomski. “In fact, until very recently, the classical theory of categories was not even thought of as a theory. It was taught in most disciplines not as an empirical hypothesis but an unquestionable, definitional truth” (Lakoff 1987: 6). Po Aristotelu svaki predmet ljudske spoznaje posjeduje obilježja svoje biti (esencijalna obilježja) i obilježja svog realnog ostvaraja (slučajna, akcidentalna obilježja). Esencija je ono što predmet spoznaje čini onim što jest, a slučajnosti su sporadične pojavnosti u predmetu koje ne igraju ulogu u određivanju predmeta onim što jest. Esencijalna su obilježja stalno imanentno svojstvo objekta spoznaje i neovisna su o subjektu, tj. o onome tko taj objekt spoznaje. Pripadnost se kategoriji određuje posjedovanjem nužnih i dovoljnih esencijalnih obilježja. Primjerice, esencijalna su obilježja kategorije čovjek *je životinja* i *je dvonožno* - za bilo koji predmet spoznaje nužno je i dovoljno posjedovati obilježja *je dvonožno* i *je životinja* da bi bio kategoriziran kao čovjek. Predmet spoznaje pripada nekoj kategoriji ako i samo ako posjeduje sva obilježja koja kategorija zahtijeva. Predmet načelom suprotnosti (ili posjeduje ili ne posjeduje obilježje) i načelom isključenja trećeg (ne postoji treća mogućnost posjedovanja) ili pripada ili ne pripada kategoriji. Budući da svi pripadnici kategorije nužno dijele ista esencijalna obilježja, time imaju i jednakovrijedan status unutar kategorije. Po Aristotelu su kategorije, dakle, spoj nužnih i dovoljnih binarnih obilježja koja su imanentno svojstvo predmeta, odijeljene su strogim i jasnim granicama, a svi članovi kategorije

dijele ista obilježja i imaju jednakovrijedan status. Proces je kategorizacije potpuno neovisan o onome tko razvrstava u kategorije, odvija se unaprijed zadanim putovima aksioma i tvrdnjama formalne logike. „Aristotelovska teorija kategorija odraz je sveobuhvatne težnje ljudskog uma da uredi okolni svijet“ (Tabakowska 2005: 29).

Suvremeni je razvoj znanosti (posebice psihologije, jezikoslovlja, antropologije, filozofije i računalnih znanosti) nepropitljivu istinitost aristotelovskog pristupa kategorijama, koji je utemeljen isključivo na filozofskim pretpostavkama, stavio pod upitnik. Filozofske su se pretpostavke pokazale nesposobnima objasniti rezultate eksperimenata, i pojavila se potreba za novom teorijom kategorizacije. „Za razvoj kognitivne teorije jezika i teorije kognitivne lingvistike najinspirativnijom se pokazala teorija kategorizacije na osnovi prototipova“ (Tabakowska 2005: 29). U znanost ju je pod tim imenom uvela Eleanor Rosch temeljom vlastitih rezultata, ali i temeljom širokih empirijskih istraživanja drugih istraživača koja su provedena u kognitivnim znanostima, najčešće na području eksperimentalne psihologije (Tabakowska 2005). Teorija prototipa odbacuje klasičnu pretpostavku da je kategorizacija neovisna o čovjeku, već se ona shvaća kao subjektivan proces ovisan o osjetilnom iskustvu. “Human categorization is essentially a matter of both human experience and imagination...” (Lakoff 1987: 8). Različita fiziološka percepcija i psihološki ustroj te sociološki i kulturološki aspekti dovode do stvaranja koncepata kao spoznajnih kategorija koje „kao takve ne odgovaraju u tolikoj mjeri segmentima okolnog svijeta koliko ljudskim uvjerenjima o tome kakvi bi ti segmenti trebali biti“ (Tabakowska 2005: 29). Takva je kategorija u umu predstavljena prototipom koji „predstavlja nešto poput simbola stanovite kategorije, on je spoznajni orijentir“ (Tabakowska 2005: 31). Prototip može biti „najbolji“ primjerak unutar kategorije ili shema, odnosno skup odličja koja karakteriziraju „dobre“ elemente kategorije. Prema tome, svi elementi unutar kategorije nemaju jednak status, oni koji dijele najviše obilježja (ili ona najbitnija) s prototipom centralniji su njezini članovi, a oni koji dijele manje zajedničkih obilježja (ili čak samo jedno) periferni su članovi. Iz toga proizlazi poimanje kategorije kao radijalne strukture. Periferni članovi mogu dijeliti jedno obilježje s prototipom jedne kategorije, a drugo s prototipom druge kategorije, a iz toga proizlazi da kategorije nemaju jasne granice. Članovi su kategorije s prototipom povezani, osim izravnim dijeljenjem obilježja, i nizom različitih mentalnih postupaka. Ti su mentalni procesi osnovni način ljudskog mišljenja i svojstvo njegove ekonomične prirode. To su konceptualna metafora i metonimija, stvaranje konceptualnih mentalnih slika i shema, stvaranje značenjskih lanaca. Omogućavajući perifernim dijelovima povezivanje u jednu ili više kategorija oni djeluju načelom spoznajne ekonomije, a to je „prenošenje što više informacija sa što manjim spoznajnim naporom“ (Tabakowska 2005:

32). To je i razlog postojanja osnovnih konceptualnih nivoa (basic levels), "...at which, in the absence of specific reasons to the contrary, people normally talk about reality" (Taylor 1995: 49). To su nivoi na kojima prototipovi maksimaliziraju broj obilježja koja članovi dijele, a istovremeno minimaliziraju broj obilježja koja članovi te kategorije dijele s drugim članovima. Osnovni su konceptualni nivoi, zbog svoje maksimalne obavijesnosti, najvažniji i najkorisniji u svakodnevnoj komunikaciji. Kao posljedicu kulturološke i sociološke uvjetovanost stvaranja prototipnih kategorija društvo može stvoriti i nametnuti okvir (frame), idealizirani kognitivni model koji određuje komunikacijsko značenje prototipa i njegovo mjesto u spoznajnom sustavu, iako možda njegova percepcija i nije primarno takva. "Clearly, then, frames do not necessarily incorporate scientifically validated knowledge of the world. (...) idealization of the frame seems to rest, ultimately, on deeply entrenched cultural beliefs and practices" (Taylor 1995: 89).

U vremenu brzog razvoja znanosti, društva i postmoderne kulture svaki dan nastaje sve više i više pojmova koje čovjek treba ugraditi u svoj konceptualni sustav. Kategorije, kako ih je zamislio Aristotel, sa svojim čvrstim granicama, ne mogu odgovoriti tom izazovu. Svako unošenje novog člana u taj sustav utječe na poremećaje u čitavom sustavu, a može u konačnici dovesti i do kolapsa sustava te njegove potpune nefunkcionalnosti. Prototipne kategorije posjeduju veću učinkovitost i to je njihova najveća prednost. "On the other hand, new entities and new experiences can be readily associated, perhaps as peripheral members, to a prototype category, without necessarily causing any fundamental restructuring of a category system" (Taylor 1995: 53).

Proučavanje kategorija utemeljenih oko prototipa, procesa koji se očituju u formiranju takvih kategorija, kao i funkcionalnih svojstava takvih kategorija jedno je od središnjih područja istraživanja u okviru kognitivne lingvistike. Tako je i u kognitivnolingvističkom proučavanju japanskoga jezika. Detaljan se popis radova i istraživanja izvršenih na jezičnom materijalu japanskoga jezika u okviru kognitivne lingvističke teorije može pronaći na službenoj internetskoj stranici organizacije Japanese Cognitive Linguistics Association.¹

1.2. Uvodne napomene o japanskom jeziku

Japanski jezik (日本語, Nihongo) govori više od 130 milijuna ljudi, većinom u Japanu. Pripada grupi aglutinativnih jezika i genetski je vjerojatno srodan korejskom jeziku. Pitanje je srodnosti japanskog i korejskog jezika altajskoj

¹ Vidi: <http://homepage2.nifty.com/jcla/english/index.htm>.

grupi jezika neriješeno jezikoslovno pitanje (Matasović 2001: 133). Prve pismene potvrde tog jezika datiraju iz 8. stoljeća, iako ga se već 252. godine spominje u kineskim dokumentima.

Jezik se bilježi kombinacijom triju vrsta pisama – preuzetim kineskim slikovnim pismom (kanji) i dvama slogovnim pismima (hiragana i katakana).² U suvremenom se poslovnom Japanu sve više koristi i romanji (sustav zapisivanja japanskog jezika latinicom).³

Japanski se samoglasnički sustav odlikuje jednostavnošću. Čini ga pet samoglasnika (*a, i, e, o*, nezaobljeno *u*) koji mogu biti dugi i kratki, što ima razlikovnu ulogu. Suglasnički sustav također je siromašan (okluzivi *p, t, k, b, d, g*; sonanti *m, n, r*; poluvokali *j, w*; frikativi *h, s, z, š* i afrikati *č, dž*).⁴ „Duljina“ suglasnika također ima razlikovnu ulogu (tzv. udvojeni suglasnici). Struktura sloga je izrazito jednostavna. Slog se sastoji od jednog suglasnika koji prati jedan samoglasnik, a iznimka je moguća samo u kombinaciji suglasnika s glasom *j*.

Osnovni je poredak sintaktičkih kategorija u rečenici SOV (subjekt-objekt-glagol). Gramatički se odnosi i sintaktičke funkcije riječi u rečenici izražavaju česticama (partikulama) koje su aglutinativno i sufiksarno pridodane punoznačnim riječima.

- (1) Anata-wa⁵ nani-o nomimasu-ka.
ja-SUB/TEMA što-OBJ piti-PREZ-UPITNO
‘Što se tiče tebe, što ćeš piti?’

² „Svakodnevni“ se kanji sastoji od 1945 preuzetih kineskih ideograma, hiragana služi za zapisivanje gramatičkih morfema i za zapisivanje cijele riječi ukoliko ne postoji određeni ideogram; katakana je razvijena isključivo za zapisivanje riječi stranog porijekla (iako su te riječi fonetski prilagođene japanskom jeziku).

³ Njime se najčešće zapisuju posuđenice poput CD, DVD ili nazivi poput Sony, ali se njime i piše na računalima koja nemaju podršku za japansko pismo.

⁴ Glasovi su *š, č, dž* izgubili ulogu alofona i postali fonemima tek u prvoj polovici 20. stoljeća; razvili su se iz glasova *s, k, g* i glasa *j*; izgovaraju se izrazito „meko“ i zato mislim da bi ih trebalo bilježiti kao *ś, ċ, dž*.

⁵ Japanski jezik, kao i mnogi azijski jezici, pokazuje tendenciju razdvajanja teme govorenja (topic) od subjekta; ako su u rečenici tema i subjekt jedno označava ih se česticom *-wa* (čestica teme i nenaglašenog subjekta), a ukoliko su u rečenici različiti tema se označava česticom *-wa*, a subjekt česticom *-ga* (čestica naglašenog subjekta) (npr. Zou-wa hana-ga nagai desu = 'Što se tiče slonova, nosovi su dugački').

Shvaćanje je japanske rečenice izrazito kontekstualno. Kod govornika se očituje težnja za izbacivanjem svih onih dijelova rečenice koji su očigledni, a zalihosnost je svedena na minimum. Što je rečenica kraća, to se smatra boljom. Iz rečenice se izostavlja, ali se na izostavljeni dio ničime ne referira, on se podrazumijeva. Zamjenice imaju potpuno drukčiju ulogu od uobičajene, a ono što se njima izražava u indoeuropskim jezicima u japanskom se izražava glagolskim oblicima i pomoćnim glagolima.

U japanskom jeziku ne postoji gramatički broj. Ne postoji niti gramatički rod, a imenice se klasifikatorima svrstavaju u skupine po značenju. Ne postoji deklinacija, a gramatička se uloga imenica izražava česticama.⁶ Glagolom se izražava jedno od dva glagolska vremena (prošlost i neprošlost), modalnost, negacija, pasivnost i još niz drugih kategorija, ali ne i kategorija lica koja se shvaća iz konteksta.

Osobito je obilježje japanskog jezika razrađeni sustav honorifika koji se očituje u izrazito kompleksno građenom i razgranatom gramatičkom sustavu obilježja kojima se izražava razina uljudnosti i formalnosti. Upotreba određenih gramatičkih oblika ovisi o društvenom položaju osobe koja govori, osobe o kojoj se govori i osobe kojoj se govori. Društveni položaj uvjetovan je i horizontalnim i vertikalnim međuljudskim odnosima. Savladati taj kompleksan sustav predstavlja jednu od najtežih prepreka u učenju japanskog jezika.

Dio se leksika japanskog jezika sastoji od jamato riječi naslijeđenih iz najstarijeg razdoblja. Znatan je broj riječi posuđenih iz kineskog jezika i riječi koje su tvorene od kineskog korijena slijedeći kineske obrasce, a nazivaju se kango. Čak je 70% sveukupnog leksika takvog porijekla, odnosno čak 30-40% svakodnevnog razgovornog leksika.⁷ Znatno je manji broj riječi posuđen iz korejskog jezika. Posuđivanje iz indoeuropskih jezika počinje u 16.st., ali u većoj količini tek u 19. stoljeću nakon prestanka dugotrajne japanske izolacije. Taj sloj leksika naziva se gairaigo.

⁶ Čestica –ga označava funkciju nominativa, –no genitiva, –ni dativa a –o akuzativa.

⁷ Uloga je kineskog jezika na području Dalekog istoka istovjetna ulozi koju je latinski odigrao u razvoju većine europskih jezika (npr. količina latinizama dospjelih u engleski jezik, bilo izravno, bilo preko francuskog jezika).

2. Japanski klasifikatori kao radijalna kategorija

2.1. Pojam klasifikatora

Svi ljudski jezici na neki način razvrstavaju kategorije označene imenicama. Razvrstavanje u, kao i oblikovanje grupa imenica, često je temeljeno, barem djelomično, na obilježjima stvarnih predmeta (npr. spol ili oblik) koji su predstavljeni tim imenicama. Razvrstanost se imenica u grupe u jeziku očituje gramatičkim sredstvima ili leksičkim sredstvima. Imenske klase, koje čine skupine imenica obilježene istim gramatičkim obilježjem (npr. afiksom), prototipan su oblik razvrstavanja. Obično ih je u jeziku od dvije do dvadeset, a imenica u rijetkim slučajevima može pripadati više nego jednoj klasi. Izražavanje je pripadnosti imenice nekoj klasi obvezno u svim kontekstima, a obilježje pripadnosti može se nalaziti ili na samoj imenici ili na nekom dijelu imenske fraze ili rečenice sročnom s imenicom. Većina se takvih sustava temelji na podjeli na rodove ili prema sročnosti, a karakteristični su za indoeuropske jezike, ali i za primjerice dyirbal (jezik Aboridžina čiju je klasifikaciju u rodove temeljito opisao George Lakoff (1987)). Neki jezici imenice dijele u klase posebnim nevezanim leksičkim jedinicama, nazvanim klasifikatorima, koji se pojavljuju u istoj imenskoj frazi kao i imenica koju klasificiraju. Takvi jezici razvrstavaju imenice i u više od 400 grupa, ali u prosjeku je u upotrebi stotinjak klasifikatora. Većinom su izvedeni od riječi koje obilježavaju stvarne, određene i pokretljive stvari. Neke imenice mogu pripadati i više nego jednoj grupi. Pojavljivanje klasifikatora uz imenicu nije sintaktički obavezno te on nikada ne stvara morfološku jedinicu s imenicom koju određuje niti je povezan s glagolom u rečenici. Upotreba je klasifikatora često i pragmatički uvjetovana, primjerice stilom ili izborom pisanog ili usmenog oblika. Takvo je razvrstavanje imenica karakteristično za jezike tihooceanskog jezičnog prstena (od kineskog, preko austronezijskih jezika, do majanskog jezika), a takvo se klasificiranje koje se kreće od konkretnih objekata prema apstraktnijim i složenijim pokazalo vrlo plodnim za kognitivna jezikoslovna istraživanja jer se lako mogu uočiti složeni mentalni procesi poput metafore, metonimije i konceptualne integracije, a koji se jasno zrcale na jezičnom materijalu.

Japanski jezik pripada skupini jezika koji koriste klasifikatore. Neki popisi sadrže i više od 500 različitih, a nazivaju se i brojačima jer nisu samostalne riječi, već su vezane uz broj, što je posljedica nepostojanja kategorije broja u japanskom jeziku.

2.2. Brojač –hon (本)

Japanski se brojač –hon⁸ koristi, u svojoj prototipnoj ulozi, za klasificiranje dugih, tankih i okruglih objekata. Koristi se, dakle, kada se govori o štapovima, prutovima, olovkama, svijećama, užadi, kosi i sl.

Ali, brojač –hon upotrebljava se za klasificiranje nekih predmeta koji se, barem na prvi pogled, ne mogu nazvati dugima, tankim i okruglim. Iscrpnu je analizu neprototipne upotrebe i logične opravdanosti takve upotrebe brojača –hon učinio George Lakoff (1987), a navodi se kako se upotreba brojača –hon proteže i na ove manje reprezentativne primjere: natjecanja i pobjede u borilačkim sportovima (s motkama i sabljama), udarci u bejzbolu, bacanja u košarci, serviranja u odbojci, judo borbe, natjecanja zen učitelja i njegovih studenata, namotane trake, telefonski pozivi, radio i TV program, pisma, filmovi i medicinska ubrizgavanja (npr. cijepljenje).

Iako na prvi pogled izgleda kako je povezivanje značenja tih pojmova s centralnim značenjem brojača –hon u potpunosti nelogično i proizvoljno (kako bi to bilo objašnjeno u svjetlu strukturalizma i generativnog pristupa jezikoslovlju), očigledno je da “They do not all have something in common with long, thin objects, but it *make sense* that they might be classified with long, thin objects“ (Lakoff 1987: 105).

U svjetlu je kognitivnog pristupa lingvistici takve pojave, i smisao po kojem se one pojavljuju u jeziku, lako objasniti.

U slučaju je pobjede u borilačkim sportovima u potpunosti logično da se ona klasificira brojačem –hon. Naime, osnovni su objekti kojima se služi u tim natjecanjima tipični predstavnici dugih, tankih, okruglih predmeta – motke i sablje. Dakle, motke i sablje osnovna su sastavnica konceptualne kategorije borilačkih sportova. I pobjeda je osnovna sastavnica konceptualne kategorije borilačkog sporta (pobjeda je cilj natjecanja). Vještina borbe motkom ili sabljom uvjet je pobjede. Kako su i motke i sablje, kao i pobjeda, članovi jedne iste konceptualne kategorije, od kojih jedan ovisi o drugom, samim je time i logično da se klasificiraju istim brojačem.

⁸ Uz brojač je potrebno navoditi i njegov ideogramski oblik. Naime, postoji niz brojača koji se isto izgovaraju, a različito znače. U govornom je jeziku iz konteksta jasno što brojač u rečenici označuje, ali u pismu je potrebno naglasiti razliku (npr. –ki napisano 騎 označava brojanje stvari vezanih uz konje, a napisano 機 brojanje stvari vezanih uz avione). U radu su opisivani odnosi među značenjima brojača koja su zapisana istim ideogramom.

Ali, ne klasificiraju se svi pripadnici jedne konceptualne domene istim brojačem. Nužna je sastavnica konceptualne kategorije bejzbolske utakmice bejzbolska palica kojom se udara loptica i na taj način postiže bodove. Sva tri pojma (palica, udarac i bod) klasificiraju se pomoću *-hon*. Ali izvorni govornici japanskog neće njime klasificirati neke druge pojmove koji se nalaze unutar te iste konceptualne kategorije, kao što su foul balls, pop flies, ground balls i bunts. Nije nimalo čudno što se udarac u bejzbolu klasificira s *-hon* jer loptica udarena palicom, koja je dug, tanak i okrugao predmet (dakle prototipan za ovaj brojač), u letu čini putanju koja je dugačka, tanka i okrugla (zbog oblika loptice). Bodovi su osnovni cilj i posljedica tog djelovanja te je logično da se klasificiraju pomoću *-hon*. U ostalim nabrojanim slučajevima osnovni cilj i posljedica djelovanja, kao ni putanja koju čini loptica, ne predstavljaju *hon* objekt, iako se još uvijek radi o udarcu dugim i tankim okruglim predmetom, pa se ti pojmovi ne klasificiraju tim brojačem.

Očigledno je da klasificiranje pojmova koji ulaze u konceptualnu kategoriju bejzbola nije u potpunosti predvidivo, ali isto je tako jasno vidljivo da nije ni u potpunosti proizvoljno. “It is a matter of convention—not an arbitrary convention, but a *motivated* convention” (Lakoff 1987: 107). Pojam se motivacije očituje primarnim i u objašnjavanju ostalih slučajeva neprototipne upotrebe ovog brojača. Motivacija može biti raznovrsna i funkcionirati na različitim nivoima i potrebno je na primjerima razmotriti svaki njezin oblik.

2.2.1. Transformacija slike u shemu (shematizacija)

Ljudski je spoznajni aparat sposoban od konkretnog predmeta, pretvorenog u mentalnu sliku, stvoriti shematični mentalni prizor koji se zatim po načelu sličnosti primjenjuje na druge objekte spoznaje, također svedene na shemu. “This image-schema transformation is one of the many kinds of cognitive relationship that can form a basis for the extension of a category” (Lakoff 1987: 106). Shema je samo drugi naziv za prototip.⁹

If one examines more closely the distinction between categorization by prototype and categorization by schema, it becomes clear that categorization by schema and categorization by prototype are in reality aspects of the same phenomenon. (...) Whether in any particular instance the analyst invokes a prototype or a schema would appear to depend on the degree of abstractness which he is willing to attribute to a speaker's mental representation. (Taylor 1995: 67)

⁹ Langacker se zalaže za razlikovanje prototipa i sheme (Taylor 1995: 66).

Najtipičniji se primjeri uporabe brojača *-hon* vežu uz najčešće i najlakše percipirane fizički konkretne i jednostavne okrugle, duge i tanke predmete kao što su olovke, štapovi, boce ili svijeće. Izvorni govornik japanskoga jezika u svojoj glavi stvara jednu zajedničku sliku svih tih predmeta koja mu postaje shematična. Odrednice te sheme zatim mentalno reproducira i pronalazi unutar drugih objekata spoznaje svedenih na shematičnu mentalnu sliku. Tako su prototipni članovi *hon* kategorije svedeni na shemu koja podrazumijeva duljinu, tankoću i okruglost. Ista su ta obilježja pronađena u shematiziranoj slici putanje loptice udarene bejzbolskom palicom. Shema je putanje poistovjećena sa shemom dugih, tankih objekata („trajectory shema ↔ long, thin object shema“ (Taylor 1995: 106)). To je pružilo dovoljnu motivaciju za klasificiranje udaraca u bejzbolu brojačem *-hon*. Po istom se načelu servisi u odbojci i u tenisu, kao i slobodna bacanja u košarci, klasificiraju istim brojačem.

Može se uočiti da proširivanje kategorije stvaranjem shema iz slika i uspoređivanjem shema pokazuje tendenciju kretanja od centralnih, prototipnijih pojmova, koji su ujedno i na temeljnoj razini konceptualizacije, prema složenijim pojmovima. Budući da su pojmovi koji se nalaze na temeljnim nivoima konceptualizacije oni kojima ljudski um najspretnije i najbrže upravlja, logičan je taj smjer proširivanja kategorija.

2.2.2. Konceptualna metonimija

Konceptualna je metonimija jedan od temeljnih pojmova kognitivne lingvistike. Temelji se na uspostavljanju odnosa unutar iste konceptualne domene. Temeljni su metonimijski tipovi: CJELINA ZA DIO, DIO ZA CJELINU i DIO ZA DIO. Već spomenute primjere klasificiranja pobjede u borilačkim sportovima prema motkama i sabljama možemo shvatiti kao metonimiju tipa DIO ZA DIO, ali bolje je reći da je to podvrsta tog tipa metonimije koju nazivamo OBJEKT ZA CILJ (OBJECT-FOR-GOAL). Klasificiranje glavnog djelatnog objekta, motke ili sablje, brojačem *-hon* uzrok je klasificiranja istim brojačem i glavnog cilja djelovanja tog objekta, odnosno pobjede. Isto tako je i: “The extension of the *hon* category from bats to hits is another case of an extension from a principal functional object to a principal goal” (Taylor 1995: 105). Istim se temeljom objašnjava i klasificiranje medicinskih ubrizgavanja (npr. cijepljenje). Osnovni cilj tog djelovanja, ubrizgavanje, postiže se dugim, tankim objektom – iglom.

2.2.3. *Konvencionalne mentalne slike*

Oblik se proširivanja kategorije putem konvencionalne mentalne slike očituje u pripadnosti namotane trake *hon* kategoriji. Govornik japanskog jezika u glavi posjeduje mentalnu sliku namotane trake – u obliku kada je pospremljena i u obliku kada se koristi. Zna i da traku treba djelomično odmotati kako bi ju se koristilo i da je traka funkcionalna samo kada je tako odmotana. Konvencionalna se slika odmotane trake sastoji od dvaju dijelova – neodmotanog i odmotanog. Odmotani je dio funkcionalan. Slika odmotanog dijela trake odgovara mentalnoj shemi povezanoj s prototipnim pripadnicima *hon* kategorije. Nefunkcionalni, namotani dio, ne slaže se s tom shemom. Budući da je funkcionalni dio važniji, on se uzima kao primaran i cjelokupna konceptualna mentalna slika namotane trake povezuje se isključivo s brojačem –*hon*. Ovdje djeluje i metonimija tipa DIO ZA CJELINU jer samo funkcionalni dio određuje pripadnost cijele mentalne slike *hon* kategoriji.

2.2.4. *Konceptualna metafora*

Brojač –*hon* pridodaje se i telefonskim pozivima. Objašnjenje toj pojavi možemo pronaći u primarnoj metafori za komunikaciju – KOMUNIKACIJA JE KANAL. Osnovna je pretpostavka i temeljna konvencionalna slika povezana s telefoniranjem ona telefonskih žica. One se slažu s shemom dugih i tankih predmeta. Budući da se i kanal (cijev) može opisati kao dugački i tanki predmet, i on se slaže s tom shemom. Žice tako postaju kanal (cijev), a kako je taj pojam metafora za komunikaciju, a telefonski su pozivi upravo to, onda se i oni klasificiraju brojačem –*hon*.

2.2.5. *Višestruko temeljena motivacija*

Na primjeru se telefonskih poziva očituje i višestruka motivacija pripadnosti nekog pojma nekoj kategoriji. Jedna je od njih metafora KOMUNIKACIJA JE KANAL. Drugo objašnjenje pripadanja telefonskih poziva u *hon* kategoriju možemo pronaći i u činjenici da je konvencionalna mentalna slika povezana uz telefoniranje usko vezana uz upotrebu najfunkcionalnijeg dijela telefona, telefonske slušalice, a koja je dugačak i tanak predmet te se uklapa u *hon* shemu.

In short, there are two related but different motivations for the use of *hon* for telephone calls. That is, there are two ways in which this use of *hon* fits the conceptual system, and where motivation is concerned, the more kinds of motivation, the

better. Thus, it is not a matter of finding which is right; both can be right simultaneously. (Lakoff, 1987: 108)

Mišljenja sam da se klasificiranje telefonskih poziva brojačem *-hon* može objasniti i metonimijom tipa OBJEKT ZA CILJ, ako pod objektom podrazumijevamo telefonsku slušalicu,¹⁰ a pod ciljem ostvarivanje telefonskog poziva.

Pripadnost se pisma *hon* kategoriji, kao oblika komunikacije na daljinu, također može objasniti metaforom KOMUNIKACIJA JE KANAL, ali i povijesnim i kulturološkim razlozima. Ogromno je značenje tradicije kaligrafije u japanskom društvu omogućilo da i u suvremenom dobu motivacija pripadnosti *hon* kategoriji bude izrazito jasna. U prošlosti su pisma originalno pisana u obliku svitaka namotanih oko dugačkih i tankih drvenih štapova, koji su kao i kistovi kojima je pisano, tipični primjer prototipnog značenja pripadnika *hon* kategorije. "These diverse motivations allow *hon* with all these senses to fit the ecology of the Japanese classifier system" (Lakoff 1987: 109).

2.2.6. Pojava lančanog vezivanja (značenjski lanci)

U dosadašnjim su se primjerima neprototipne upotrebe brojača *-hon* objašnjavale povezanošću s centralnim značenjima tog brojača. Ali, neke se neprototipne upotrebe tog brojača ne mogu povezati s tim osnovnim značenjem, nego s već promijenjenim značenjem brojača prethodno izvedenim iz osnovnog značenja. Govori se o proširenju kategorije značenjskim lancima. Pokazano je zbog kojih se razloga telefonski pozivi i pisma klasificiraju tim brojačem, ali nije očigledno zbog čega se tako klasificiraju i radijski i televizijski programi. Ali, ako se i oni shvate kao oblik komunikacije na daljinu, tada i oni postaju motivirani metaforom KOMUNIKACIJA JE KANAL. Iako su zajedničkim obilježjima povezani samo s drugim oblicima komuniciranja na daljinu, pismima i telefonskim pozivima, metaforizacijom motivirana povezanost tih drugih pojmova s prototipnim pojavama dugih i tankih predmeta čvrsto je usadila televizijski i radijski program u konceptualnu kategoriju brojača *-hon*.

The phenomenon of category-chaining shows very clearly that the classical account of categorization is inadequate. Sticks and TV programs are both in the *hon* category, but they share no relevant common properties. They are categorized in the same way by virtue of the chain structure of the *hon* category. (Lakoff, 1987: 109)

¹⁰ U slučajevima kad kažu telefonska slušalica, a misle na telefonski poziv.

2.3. Brojač –wa (羽)

Brojač –wa u svojoj se prototipnoj ulozi koristi za klasificiranje (brojanje) ptica. Ta je kategorija izrazito čvrsta, osim jednog zanimljivog izuzetka. Isti se brojač koristi i kada se govori o zečevima. Taj izuzetak nalazi uporište u japanskoj povijesti. Od šestog je stoljeća pa sve do sredine devetnaestog stoljeća Japancima bilo zabranjeno jesti meso. Ali zabrana se odnosila samo na meso sisavaca, a ptice i ribe smjele su se jesti. „In order to be able to eat meat anyway, people started calling certain animals by different names, referring to them as birds or fish, and rabbits became referred to as birds.“ (Kamermans 2005: 218) Otvaranje Japana Zapadu godine 1872. i dopuštanje konzumiranja svih vrsta mesa, nakon 1300 godina zabrane, nije uzrokovalo potpunu promjenu *wa* kategorije i zec je i u današnjem japanskom jeziku njezin pripadnik (iako donekle periferniji zbog nepostojanja društveno nametnutog okvira). Motivacija koja nametnutoj društvenoj normi opravdava i dopušta uključivanje zeca u tu kategoriju i u današnje je vrijeme očita. Prototipni su članovi kategorije ptice, a najvažnije je njihovo obilježje mogućnost leta koja se ostvaruje krilima. Mentalna je slika krila svedena na shemu koja obilježava dva tjelesna ekstremiteta (s ljudskog gledišta razmjerno velika u odnosu na ostatak tijela) kojima se maše. Ta je shema prepoznata i u zečjim ušima. Sljedeći je korak koji je uvjetovao ulazak zeca u *wa* kategoriju metonimija tipa DIO ZA CJELINU. Za očekivati je, budući da se shema krila poistovjećuje sa zečjim ušima, da će posljedica toga biti tvrdnja kako zec ima krila. Ali dogodilo se da su uši, najreprezentativniji dio zeca, počele označavati njega kao cjelinu. Metonimija je tipa DIO ZA CJELINU vidljiva i u svođenju kategorije ptice samo na shemu krila.

2.4. Brojač –haku (拍)

I ovaj je brojač primjer proširivanja kategorije putem sheme. Osnovno je značenje pridodano ovoj kategoriji puls shvaćen kao nešto pravilno što se ponavlja u vremenu (primjerice otkucaji srca, ritmično udaranje gonga). Već je napomenuto da je glavna odlika japanskog sloga da se sastoji od jednog suglasnika i od jednog samoglasnika (uz vrlo malo iznimaka). Promatranjem japanske rečenice jasno je vidljivo da se ona sastoji od niza slogova, dakle od niza ponavljanja konstrukcije suglasnik i samoglasnik. U rečenici se može uočiti pravilan puls uzrokovan slogom. Zbog toga i slog u japanskim riječima pripada u *haku* kategoriju. Zanimljivo je primijetiti da se kategorija nije dalje širila i da slogovi drugih jezika (kao što bi se moglo očekivati) ne ulaze u ovu kategoriju. Očigledno je motivacija koja je povezivala prototip (tj. shemu) s članovima bila

previše važna da bi se dopustilo da se kategorija proširi značenjskim lancima, odnosno članovima koji s prototipom nemaju zajedničko osnovno obilježje.

2.5. Brojač –bun (文)

Ovaj brojač pruža nam klasičan primjer povezivanja članova neke kategorije postupkom ulančavanja. Prvotno je značenje brojača –*bun* povezano s pojmom rečenice, vjerojatno ponajprije u smislu govorne rečenice, tj. obavijesno cjelovitog govornog iskaza, a tek većim prodorom pismenosti i rečenice u pisanom obliku. Budući da je priča skup više rečenica na jednom mjestu (sada vjerojatno već primarno u pisanom obliku), logično se nadovezuje na prototipno značenje. Na pojam priče, već uključene u kategoriju, nadovezuje se pojam pisanja. Pisanje je s pričom povezano metonimijom DIO ZA CJELINU (priča, kao jedan dio pismenog izražavanja, odredila je pripadnost cjelokupnog pojma pisanja *bun* kategoriji).

2.6. Brojač –hai (杯)

Brojač –*hai* u svojoj se prototipnoj ulozi koristi za klasificiranje posuda napunjenih tekućinom. „Najbolji“ su primjeri čaša vode, šalica čaja, žlica meda, zdjela juhe... Neprototipni su članovi ove kategorije sipe, lignje, hobotnice i brodovi. Na prvi pogled čudno, ali ne i nelogično. Svi prototipni primjeri imaju jednu zajedničku značajku – oni su stvari koje zadržavaju unutar sebe tekućinu. Shematski ih možemo zamisliti kao objekte omeđene s triju strana i koji vrše funkciju kontejnera. Funkcija je kontejnera jedna od temeljnih metafora kojima se ljudski mozak služi. Iskustvo je Japanaca uvelike okrenuto moru i morskom životu. U svojim tisućljetnim susretima sa sipama, lignjama i hobotnicama primijetili su, kao jednu od glavnih njihovih odlika koja ih ponajviše razlikuje od ostalog morskog svijeta, njihovu sposobnost izbacivanja crnila kao obrambenog mehanizma. One tu tekućinu nose u sebi, a ispuštaju ju kad im zaprijeti opasnost. Tom se svojom sposobnošću zadržavanja crnila unutar tijela one u potpunosti uklapaju u metaforu kontejnera. Upravo se ta metafora pokazala dovoljnom motivacijom za uključanje u *hai* kategoriju. Iako nisu prototipni oblici te kategorije (npr. živi su, sami stvaraju tekućini koju zadržavaju, pokretni su svojom voljom...), njihova pripadnost njoj nije nimalo proizvoljna. Posljednji je neprototipan primjerak brod. Motivacija kojom je taj pojam pridružen kategoriji također se temelji na metafori kontejnera (ali pojačanog još i povezanošću s morem, a preko toga i s lignjama, sipama i

hobotnicama). I brod je, uistinu, kontejner – posuda koja je namijenjena za zadržavanje ljudi na moru.

2.7. Brojač –mai (枚)

Ovaj brojač služi za klasificiranje tankih, plosnatih predmeta kao što su listovi papira, stranice, podmetači, složena odjeća, uokvirena stakla... Iz njihovih se pojavnosti može stvoriti shema koja će biti označena obilježjima plosnatosti, male debljine i najčešće horizontalnosti. Potrebno je razmotriti na koji se način pozicioniranje na ljestvici uspješnosti u sumo borbama našlo u ovoj kategoriji. U Japanu je profesionalni sumo (ozumo) puno više od sporta, on je vještina, gotovo bi se moglo reći umjetnost. Od najnižeg ranga boraca pa do najvišeg ranga (yokozuna) prostire se niz nivoa koji, osim fizičke spremnosti, podrazumijevaju i duhovnu snagu i prosvijetljenost, iznimno poštivanje teatralne ceremonijalnosti i nevjerojatna odricanja. Svi su profesionalni sumo hrvači u Japanu najveće zvijezde. Razlika je između rangova tanka, ali teška za prijeći. Ta razlika može se pojmiti kao jedan sloj, kao jedan red kamenih blokova u piramidi koja završava vrhom (piramida ima i u Japanu!). Tako se shematizirani i mentalno pojmljeni rangovi u sumou logično klasificiraju brojačem –mai. Kada se govori o borcima i njihovoj pripadnosti određenom rangu u sumou, obavezno će se uz broj upotrijebiti brojač –mai kako bi se izrazila činjenica da se govori o pripadnost određenom rangu, a ne primjerice redosljedu nastupanja u borbama.

2.8. Brojač –go (語)

Prototipno je značenje ovoga brojača riječ, ali je metonimijom tipa DIO ZA CJELINU u tu kategoriju uključen i pojam jezika u cijelosti.

2.9. Brojač –soku (足)

U prototipnom se značenju ovim brojačem klasificira obuća, kao primjerice papuče, cipele... Osnovna shema povezana s ovom kategorijom podrazumijeva da se u njoj nalaze predmeti koji se obuvaju na nogu (stopalo). Pojam je stopala prototipno ugrađen u shemu. Zbog toga ovoj kategoriji pripadaju i čarape, ali i hlače. Naime, sam proces oblačenja hlača podrazumijeva ponajprije da se nogavica mora prevući preko stopala, a to odgovara shemi *soku* kategorije.

Pojam koraka također ponajprije podrazumijeva pojam stopala. Korak je onolika udaljenost, koliko je prostora između dva stopala kada hodamo. Korak je također dio ove kategorije. Za pretpostaviti je da bi i svi drugi pojmovi metaforički povezani s pojmom koraka (poput napredovanja ili usavršavanja) trebali biti u ovoj kategoriji.

3. Društveno uvjetovano značenje pojma *ja*

Istraživanja su na području sociolingvistike pokazala da društvo i kultura uvelike utječu na procese kategorizacije i odnose unutar i među kategorijama te na njihov položaj u konceptualnom sustavu. Japanski jezik jedan je od najproučavanijih u tom pogledu.

Japansko se društvo često opisuje u terminima grupacije i kontekstualizacije. Japanci se smatraju ekstremno osjetljivim i zabrinutim u socijalnoj interakciji i odnosima. To se očituje i u jeziku, posebice u kompleksno izrađenom sustavu honorifika.

Utjecaj je društva na kategoriju očigledan na pojmu *ja*. U literaturi se navodi kako je japansko poimanje sebe situacijski ovisno i kako su društveni odnosi nadređeni individualnosti. Nadalje, granice su kategorije *ja* i kategorije *drugi* stalno promjenjive i ovise o socijalnom položaju čovjeka u konkretnoj govornoj situaciji. Promjenjivost se opsega kategorije *ja* najbolje očituje u upotrebi honorifika. Kada Japanac s kolegom govori o predsjedniku tvrtke, mora upotrebljavati učtivi oblik ako je predsjednik u rečenici subjekt. Ali ako se obraća klijentu, a drži se da govornik konvencionalno predstavlja tvrtku, onda mora koristiti poniznu formu čak i ako je subjekt rečenice predsjednik tvrtke, jer se on u tom slučaju poistovjećuje, odnosno pripada proširenom poimanju sebe. Društvo i kultura nameću govorniku japanskog jezika da pod pojmom *ja* (*watashi*) uvijek podrazumijeva sebe kao dio grupe. Pripadnost grupi te čini onim što jesi. To *ja* naziva se relacijskim.

Ali to nije prvotni oblik konceptualizacije sebe koji se spoznaje. Bebe, učeći govoriti, ponajprije stječu spoznaju te kategorije u smislu zapadnjačkog poimanja sebe, više individualiziranog. Takvo poimanje očituje se i u jeziku. Naime, jezik je striktno razgraničio *ja* od *drugoga* i ne omogućuje oblike koji izriču tuđe osjećaje ili misli. Postoje oblici koji opisuju samo sebe (govornika) i nikoga drugog. Moguće je reći *watashiwa samui* (hladno mi je), ali ne i **hahawa samui* (majci je hladno). Posebnim se oblikom izriču govornikove želje kao *bangohano tabetai desu* (želim ručati), a za tuđe želje moguće je samo pitati *bangohano tabemasuka* (želiš li ručati). Takvi primjeri, posebno

razrađeni u radu Yokoa Hasegawe pod nazivom *Linguistic Systems and Social Models: A Case Study from Japanese*, pokazuju da je individualno poimanje sebe ipak primarno u spoznaji. Takvo *ja* naziva se apsolutnim.¹¹

Relacijsko je *ja* društvenim konvencijama nametnuto govorniku. Najočiglednije je to u činjenici da se apsolutno *ja* uči nesvjesno i automatski, a relacijsko se *ja* uči godinama i to od odraslih i eksplicitnim metodama. U svakoj knjižari u Japanu može se kupiti knjižica s uputstvima kako razgovarati u složenim socijalnim uvjetima. Mnoge tvrtke organiziraju dugotrajne tečajeve za svoje zaposlenike. Cijena je održavanja takvog sustava iznimno velika.

Postavlja se pitanje zbog čega je u japanskom društvu toliko važan pojam grupe i pripadanja da se on odražava na skoro svim razinama jezika (fonologiji, morfologiji, sintaksi i leksiku). Odgovor leži u pronalaženju prototipnog značenja tog pojma, svih članova koje on predstavlja, ali treba i odgovoriti koje okvire i domene on veže uz sebe.

4. Zaključak

U uvodnom su odjeljku suprotstavljena dva različita pogleda na osnovni ljudski spoznajni postupak – postupak konceptualizacije. Klasični, aristotelovski pogled na to pitanje, izveden samo iz filozofskih pretpostavki, okarakteriziran je kao neodgovarajući stvarnosti ljudske spoznaje. Kao odgovor na neadekvatnost i nefunkcionalnost takvog sustava postavljen je novi model kategorizacije temeljen na prototipu kao osnovi konceptualizacije. Navedeni i obrazloženi primjeri iz japanskog jezika pokazuju kako su postavke kognitivne lingvistike više nego ispravne. U stanju su objasniti sve „nelogičnosti“ i „rubne“ pojavnosti. Metafora, metonimija, shematizacija, konceptualne slike i značenjski lanci pokazali su se kao temeljni načini funkcioniranja ljudske spoznaje.

Tvrdeći da je jezik predodžba našeg svijeta i da objašnjenja pojava koje se u njemu događaju treba tražiti u mehanizmima procesa ljudske spoznaje, kognitivisti na čvrstim empirijskim temeljima grade teoriju koja izlazi daleko izvan okvira prijašnjih lingvističkih teorija. Kognitivno je jezikoslovlje, dakle, sljedeća etapa u razvoju lingvističke misli. (Tabakowska 2005: 10)

¹¹ Postavlja se pitanje nije li onda relacijsko *ja* posljedica nemogućnosti izricanja tuđih osjećaja i misli; nije li se ono razvilo kako bi se moglo izražavati i kolektivne stavove (proširivanjem sebe na cijeli kolektiv). Ovo nalikuje na pitanje kokoši i jaja.

Literatura

- Glossary of linguistic terms*, <http://www.sil.org/linguistics/glossaryoflinguisticterms>.
- Hasegawa, Yoko (1998). *Linguistic Systems and Social Models: A Case Study from Japanese*. <http://socrates.berkeley.edu>.
- Kamermans Michiel (2005). *An Introduction to Japanese Syntax, Grammar and Language*. <http://www.nihongoresources.com>.
- Lakoff, George (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Matasović, Ranko (2001). *Uvod u poredbenu lingvistiku*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Tabakowska Elżbieta (2005). *Gramatika i predočavanje: Uvod u kognitivno jezikoslovlje*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Taylor, John R. (1995). *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. New York: Oxford University Press.

Adrese autora:

Filozofski fakultet
L. Jägera 9
Osijek
darko.matovac@gmail.com

COGNITIVE THEORY OF CATEGORIZATION, AS EXEMPLIFIED ON JAPANESE MATERIAL

After an introduction to theoretical distinctions between traditional Aristotelian and contemporary cognitive approach to the process of human categorization, and a demonstration of the advantages of the cognitive approach, the paper goes on to discuss Japanese data which exemplify mental processes underlying the formation of conceptual categories and their mapping onto linguistic structures. Japanese classifiers are discussed in the context of cognitive phenomena such as conceptual metaphor and metonymy, conventional mental images, image-schema transformation, multiple motivation, and the phenomenon of chaining structures. The final section discusses the conceptual category *self* in Japanese, specifically the ability of society and culture to impose a meaning frame within which a given category will be used.

Key words: Japanese language; classifier; cognitive category; prototype; metaphor; metonymy; schema, multiple motivation; chaining structures; meaning frame; social influence.